УДК: 2+28+297

АБДЫЛДАЕВА Т.Ч.
Ж. Баласагын атындагы КУУ, Бишкек
ABDYLDAEVA T. CH.
J. Balasagyn KNU, Bishkek

АЗЫРКЫ КООМДОГУ ДИНДИН ЖАШТАРГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

Влияние религии на современную молодежь

The impact of religion to modern young people

Макала Кыргызстан жаштарынын диний ишенимдерин талдоого алынды. Эгемендүүлүктүн мезгилин диний кайра жаралуунун себептери көрсөтүлдү. Алардын динге карата мамилеси каралат. Көп конфессионалдуу коом калыптанып жаткан шарттагы кыргыз жаштарынын динге карата ишенимдеринин өзгөчөлүктөрү мүнөздөлөт. Бишкек шаарынын жаштарынын студенттерин социологиялык сурамжылоонун негизинде диндин жайылышы, айрыкча кыргыз жаштарынын арасындагы исламдын таралышынын ар түрдүү аспектилери көрсөтүлдү. Исламдын Кыргызстандагы саясатташуу жана радикалдашуу тенденциясы күчөп баратканы белгиленди жана анын алдын алуу жана көзөмөлдөө механизмдери белгиленди.

Урунттуу свздвр: *дин; жаштардын динчилдиги; ислам; православие; протестантизм; диний экстремизм; диний радикализм; динчилдик боюнча социологиялык сурамжылоо.*

В статье рассматривается отношение современной молодежи к религии в республике. Характеризуются особенности религиозности кыргызской молодежи в условиях формирования поликонфессионального общества. На основе социологического опроса студентов г. Бишкек показаны различные аспекты охвата религиозностью, в частности исламом, молодежи в Кыргызской Республике в количественном и качественном аспекте. Выявлены растущие тенденции политизации и радикализации ислама в Кыргызстане. Указаны механизмы предупреждения и контроля распространения радикальных течений ислама в Кыргызстане.

Ключевые слова*: религия; религиозность молодежи; ислам; православие; протестантизм; религиозный экстремизм; религиозный радикализм; социологический опрос по уровню религиозности.*

This article is devoted to the analysis of religiousness of youth in Kyrgyzstan. The reasons of the religious Renaissance in Kyrgyzstan are shown in sovereignization conditions. The relation of modern youth to religion is considered in the republic. It is characterized features of religiousness of the Kyrgyz youth in the conditions of formation of polyconfessional society. On the basis of sociological survey of students in the city of Bishkek various aspects of coverage are shown by religiousness, in particular Islam to youth in the Kyrgyz republic in guanfitative and gualitative aspect. The growing tendencies to polization and radicalization of Islam in Kyrgyzstan are revealed. Mechanisms of prevention and control of distribution of radical currents of Islam in Kyrgyzstan are specified.

Keywords: *religion; religiosity of youth; Islam; orthodoxy; protestantism; religious extremism; religious radicalism; sociological survey of religiosity.*

Интенсивдуу турде ааламдашуу журуп жаткан азыркы мезгилдеги дуйнеде масштабдуу социомаданий трансформациялар жузеге ашууда: баалуулуктардын салттуу системасы кыйрап, эволюциялык жол менен электрондук технология-лардын базасында бирдиктуу маалымат мейкин-диги тузулууде, маданият жана искусствонун жаны турлеру келип чыгууда. Ошол эле учурда салттуу жана салттуу эмес контекстте диний кез караштарга кызыгуу топтолуп, жаралууда. Пост-советттик мейкиндикти камтыган системалуу кризис учурундагы ааламдашуу процессинин таа-siрининин есушу менен оккультизм, мистика жана эзотериканын таасири кескин курчуду. Массалык маданият аркылуу азыркы мезгилдеги динчилдикке мунездуу, устемдук жургузуучу массалык маданияттын баалуулуктары тарабынан кый-мылга келуучу жана салттан тышкары компонет-тер, сапаттык жанычылдыгы менен мунезделуучу «жаны динчилдик» куч алууда.

Дин таануучулардын маалыматтарына караганда, дуйнеде эки жузге жакын ар кандай диний багыттар орун алган, алар урп-адаты, мазмуну, диний институттарынын структурам, мындан тышкары коомдук жана жеке жашоону регламентациялоосу боюнча айьфмаланышат. Аларга Борбордук Африкадагы этностордун карапайым культтары, Туштук Сибирдеги шаманизм, мындан тышкары буддизм, христианчылык жана ислам сыяктуу салттуу системалар. Бирок бул бардык

диний феномендерге жалпы белгилер да мунездуу Бул биринчиден дуйнену таги дуйне (адаттан тыш, табигый эмес, «асмандагы») жана бул дуйне (табигый, «жердеги») деп белуу. Бар-дык диндердин негизин адаттан тыш кучтердун орун алышы, алардын дуйнедегу, индивиддердин кунумдук жашоосундагы маанисине ишенуу тузет. Индивиддердин динге мамилеси, анын бул дуйнедегу орун алышына ишенуусу «динчилдик» деген тушунуктун мазмунун тузет. Обьективдуу мунездегу динден айьфмаланып, динчилдик субьекттин мунездемесуне ээ болот. Ал белгилуу бир субъектке мунездуу, алар индивид, жамаат, топ, этнос, улут жана жалпы адамзат болуп эсеп-телет. Албетте, динчилдик деген тушунуктун астында топ же индивиддин дуйне таанымы жа-тат, ал ан сезимдин, мамилелердин жана журум-турумдун жыйындысынан керунет же чагылат.

Динчилдик темендегудей критерийлер аркы-луу аныкталат: ан сезимдин керсеткучтеру, журум-турумдун керсеткучтеру, диний мамилелердин системасына кируусунун керсеткучтеру. Мына ушул керсеткучтердун бардыгы бар болсо анда динчилдиктин ишке ашып аткандыгын ьфастоого болот [1].

Азыркы мезгилдеги коомдогу чындыкты сезуу, реалдуулукка багыт алуу жендему жоголуп жаткан учурда - жакшылыкка, адилетттуулукке, боорукердикке, «табигый адамдык мамилелерге» ишенуунун жоголушунан улам коомдук тур-мушта диндин мааниси жана ролу есууде. Кептеген чет элдик жана орус психологдору, диний жашоонун баалуулугун жана реалдуулугун талдоого алышып, адам учун диний ишеним ин-дивидге мунездуу туулгандан тартып рухий жана адеп ахлактык жакшьфууга карай багытттоочу психологиялык феномен катары эсептешет [2]. Маселен, Н. Г. Дебольский Улуу Жараткандын жана Анын образынын индивиддеги орун алышы анын адеп-ахлактуулугун ьфастайт деп белгилейт [4].

Биздин кез карашыбызда келечектуу жана кызыктуу талдоо - езгечелуу, социалдык стату-сунун мунезу, езгечелугу бир нече спектрде боло турган, тиги же бул психологиялык сапаттары, саясий, социалдык-экономикалык енугуу, социал-дашуу езгечелугу ж.б. аркылуу аныкталуучу со-циалдык-демографиялык топ - азыркы жаштар-дын динге карата мамилесин талдоо болуп сана-лат. Ошентсе да, динге жана динчилдикке болгон керектее жаштардын арасында есууде, диний маселелер боюнча теменку денгээлдеги компе-тенттуулук, диний салттарга кошулуунун баш аламандыгы, адеп-ахлактык езун езу естуруудегу диндин психологиялык аспектилерин андоого жендемсуздук байкалууда [5].

Борбордук Азия аймагы-тарыхынын жалпы-лыгына карабастан, жетишерлик ар тараптуу аймак. Постсоветтик улуттук жаралуу мезги-линде аймактагы елкелердун енугуунун ар кандай моделдерин тандап алышы аларды бири биринен алыстатты. Диний планда кырдаал, езгече Кыргыз Республикасында ар кандай болуп тузулду. 90-жылдардын башында туп-телген либералдык демократии модели диний практика жана идеологиянын эркин жузеге ашуусуна негиз тузду да, Борбордук Азиядагы башка елкелерге Караганда диний агымдардын саны кебуреек болуп калды. Англиялык изилдеечу М. Пелкманстын пикири боюнча, христианчылыктагы протестанттык багыттын екулдеру Кыргызстанды «эц ачык мусулман елкесу» катары баалашат [6].

Советтер Союзу урагандан кийин, Кыргыз-стандын эгемендуулук алуусу менен бирге диний кайра жаралуу башталды, анын керсеткучтерунун бири диний структуралардын санынын есушу болуп саналат. Мына ушул жылдары республика-да поликонфессионалдык социум калыптанды. Элкенун жарандары диний ишеним жагынан ар кандай диний конфессиянын екулдеру болуп ка-лышты. Кыргызстандын калкынын кепчулугу кыргыз этносу жана кыргыз мамлекеттуулугунун калыптануу жана енугуусунде тарыхый роль ой-ногон салттуу диндерди карманышат. Калктын диний ан сезиминин жалпы есушу диндин, диний конфессиялардын мурунку жана азыркы ролун кайра баалоо коомдун алдында анын беделин кетеруп, ага болгон ишенимди жогорулатты. Калктын тынчын алган социумдагы кризистен чыгууга кемектешуу, социалдык процесстерге жемиштуу таасир эте ала тургандай диний струк-туралардын куч-кубатын ашьфа кекелетуу калктын арасында белгилуу бир умутту жаратты [7].

Республиканын калкынын кепчулугу - ислам-дын ханифит мазхабынын сунниттик багыты жана православдык христианчылыкты тутунушат. 2013-жылы жургузулген «Жаштар жана ислам» деп аталган социологиялык изилдеенун жыйын-тыгы боюнча сурамжылоо жургузулген респон-денттердин 91%ы езДерун исламга тиешелуу деп керсетушкен [8]. Кыргызстандын калкынын 5%га жакыны православдык христианчылыкты карма-ныша тургандыктарын белгилешкен, православ-дардын мындай аз пайызы Кьфгызстандан орус, украин жана белорус улутундагы жарандардын массалык кечуп кетуулерунен улам кескин азай-гандыгы менен тушундурулет. Бишкек шаарынын студенттеринин арасындагы социологиялык су-рамжылоолордо суралгандардын арасында проте-стантизмге - 0,5%, буддист - 0,7%, католик -0,3% жана атеисттерге - 1,3% таандык экендикте-ри белгилуу болгон. Суралгандардын 90%нан кебуреегу ислам динин тутарын айтышкан, бул адамдардын езунун рухий баалуулуктарын иден-тификациялоо контекстинде калыптанган езун езу андоосунун калыптанышын керсетет. Бирок

бул жаштар исламга канчалык децгээлде берилгендигин сурамжылоодогу башка анкеталарга берилген жооптор ырастады. Социо-логиялык сурамжылоолордун жыйынтыгында беш маал намазды студенттердин 11,2 %ы аткарса, 88,8 % -аны аткарбайт, сурамжылоодо жума намазга мусулманмын деген студенттердин экиден бирге жакыны барышат, учтен бири жума намаз учун мечитке барышпайт, ал эми айт намазга 1/5 белугу барышса, 4/5ке жакыны барышпайт. Жа-рымына жакыны - Куранды окушкан эмес, араб тилинде Куранды - 21%, которулган текстти -28,8%ы окушкан. Орозо мезгилинде орозону -22,6% тутушат. Кошумча намазды суралгандар-дын 7,1% ы сакташат. Эгер сиз езунузду мусул-ман деп эсептесениз анда, кайсы мазхабды карма-насыз деген суроого суралгандардын 54% ы мазхаб деген эмне экендигин билишпей тур-гандыгы керунду, 28%ы - суроого жооп берууден кыйналып жатышкандыгын, 2,4% - маликиттик мазхабды карманышарын, 12,6% - Абу Ханифа-нын укуктук мектебин улантуучулар экендигин, 0,9% - ханбалиттик мектептин адепттери экендигин, 1,5% - шафииттик диний мектепке таандык экендиктерин билдиршкен [9]. Жогорудагдай кырдаал жаштардын ислам тууралуу маалыматта-рынын темендугун керсете тургандыгын белги-леп кетуу зарыл, башка учеенен ханафиттик мазхабдын айьфмасы анда мамлекеттик саясатка, элдин маданиятына, салтына карата кез кара-штарга чон кенул бурулат, диндин негиздерин жеткируу женекейлештурулген турде ишке ашы-рылат [10]. Мындан тышкары, суралгандар Кыргызстан мусулмандарынын диний башкар-малыгы расмий турде ханафиттик мазхабды карманары тууралуу маалымдар эмес. Диний билим беруудегу, агартуудагы иштин начар-дыгы салафизм идеялары же башка чоочун идеологияларды алып журген радикализмдин жайылышына шарт тузет. Бул ушул тармактагы мамлекеттик структуралардын жана мусулмандар башкармалыгынын алдын алуу - маалыматтык ишмердигинин акуталдуулугун далилдеп турат.

Жараткандын жалгыздыгына - 92,5%ы ишенет, жооп берууден кыйналгандар - 4,9%, ишенишпегендер - 2,6%; Мухаммеддин пайгамбарлык миссиясына ишенгендер - 74,6%, жооп берууден кыйналгандар - 21,9% жана макул болбогондор респонденттердин - 3,5%ын тузет. Исламдын догматикалык жоболорунун негизгилеринин бири Кудайдын тагдырга жазуусуна ишенуу болуп саналат. Бул жобону тааныгандар -66,2%, ал эми 17,4% - жооп берууден кыйналышса, 16,83% - бул догматка ишенишпейт [9].

Дин таануу илиминде ишенуучулердун теменку типтерин белуп керсетушет: чындап берилип ишенгендер, алар учун Кудайга ишенуу журум-турумунда, жашоосунда устемдук кылуу-чу ролго ээ; дин жашоосунда экинчи мааниге ээ, журум-турумуна анчалык таасирин тийгизбеген ишенуучулер; бекем диний ишенимге ээ эместер, атеизм менен диндин ортосундагы тандоодогу арсарлык, алардын жашоосунда арсарлык устемдук кылат. Сиз канчалык денгээлде дин-чилсиз деген суроого респонденттердин 10,7%ы езун абдан динчилмин деп эсептешет, 64,2% -орточо динчил, 13,3% - дин кеп кызыктырбайт деп жооп беришкен. Статистикалык маалымат-тарга Караганда Кыргызстандагы 14 жаштан 28 жашка чейинки жаштар калыктын учтен бир белугун тузет. Жаштарда негизги турмуштук баалуулуктар калыптанып жаткандыгын белгилеп кетуу жендуу: билим алуу, коомдогу социализация, кесип тандоо, езунун карым-катыш жасаган чейресу, рухий багыттары, принциптери калыптанууда. Сопиологиялык изилдеелердун жыйын-тыгында диний билим алуунун башкы булагы болуп китептер эсептелет, ал аркылуу респонденттердин 32,2%ы маалымат алышса, 31%ы - диний кызматкерлерден алышат, башка булактардан: 19,3% - телевидение, 5% -интернет, 1,8% - газеталар, 0,7% - радио беруулерден алышат. Сурамжылоонун жыйын-тыгы жаштарда белгилуу бир сопиалдык-диний кез караш калыптанып баштагандыгын керсетту. Молдо дуба иретинде Куран окуп коюсу учун респонденттердин - 15,8%ы кайрылышат, тап-такыр кайрылбагандар - 84,2%, ез алдынча дуба кылгандар - 55,8%, тумар тагынгандар - 7%, тагынбагандар - 93%, 10,2% - арбактарга ишенех кез ачыктарга - 2,2%ы кайрылышат, ыйык жерлерге баргандар - 12%, гороскопко ишен-гендер-20,2%, улуулардын алкышына жана каргышына ишенгендер - 64,4%ын тузет.

Белгилуу болгондой уй буле мамлекет туптелуучу социумдун бир белугу. Мына ошондуктан адеп-ахлактык-рухий артыкчылыктар, баалуулуктардын калыптанышында уй буленун ролу чоц. Ошону менен бирге эле дин маданий, тарыхый маалыматтарды алып журуучу иретинде чоц ролго ээ болуп, азыркы дуйненун органи-калык компонента болуп саналат жана сакралдык функциялардын уч комплексин ишке ашырат. Биринчи кезекте дин адам менен Кудайдын ортосундагы байланышты ишке ашыруудан керу-нуучу динге ишенуучунун рухий калыптануусун ишке ашырат, жарандык жана динчилдиктин калыптанышы, индивидди жакшылык жана позитивге сугаруу. Экинчиден, дин кайрымдуулукка жана боорукердикке багыт берет. Учунчуден, дин экономикалык, саясий, маданий-рухий процесстерди, мамлекет аралык, этностор аралык мамилелерди женге салууда, цивилизациянын ааламдык карама-каршылыктарын чечууде чоц куч-кубатка ээ.

ҮМ булелук мамилелерде да жаштардын динчилдиги маныздуу мааниге ээ. Анткени суралгандардын 61,6%ы никеге турууда келечектеги куйее же аялынын динчилдигин эске алууга аракеттенишет, 73%ы - мусульман салтын ишке ашырышат (нике), 75,1% - никеден тышкаркы сексуалдык мамилелер кунее болуп саналат, ал эми 12,4%ы - мындай деп эсептебейт. Эзунун балдарын диний ченемдердин контекстинде тарбиялоого ниетгенгендер - 49%, буга ниетгенбегендер - 51%. Баласына мусулманча ысым бергендер суралгандардын-48,9%ын тузет, респондентгердин - 57,5%ы бала туулганда кулагына азан айтуу зарыл деп эсептешет.

Азыркы шарттагы жаштардын негизги кейгейу биринчиден: жаштар арасындагы процессинин кучешу; жаштардын кепчулук массасы езунун келечегин чет елкеден издее; жаштардын арасында чоочун баалуулуктардын таралыш процесси; жаштардын айрым белугунун криминалдашуусу, айрым белугунун диний ан сезимдеринин радикалдашуусу, алардын деструктивдуу, тыюу салынган диний структураларга тартылуусу. Жаштардын жарандык жана социалдык жетилуусу чоочун таасирдин астындагы аялуу демографиялык топту тузет, кепчулук учурда жаштар диний терроризм жана экстремизмдин жигердуу жактоочуларынын идеологиялык таасиринин астында коргоосуз болуп калууда. Жаштар жакшылык жана адилеттик учун куреште ар кандай чектен чыгууларга жендемдуу. Мисалы, «Жайшуль Махди», «Хизб-ут-Тахрир» сыяктуу террористтик жана экстремисттик структура-ларда негизин жаштар тузе тургандыгын белгелип кетууге болот. Сурамжылоодо «Хизб-ут-Тахрир» уюму экстремисттик структураларга киреби деген суроого, он жооп бергендер-41,6%, жооп берууден кыйналгандар - 48,2% жана терс жооп бергендер - болгону 10,2%ды тузду. Диний маалыматтын аздыгы жаштарды радикалдашууга туртет, бул алдын алуучу тушундуруу иштерин жургузбесе жаштардын дээрлик жарымы исламдын экстремисттик жана радикалдык агымдарына кирип кетиши мумкун. Ошентсе да, жаштардын бел-гилуу бир белугу диний кырдаалга тынчсызданууларын билдиришет, анткени суралгандардын 37,5%ы диний тармак-тагы кырдаалды туруксуз деп баалашат. Баарыбызга белгилуу болгондой жаштарды тарбиялоодо дин кызматкерлери, имамдар роль ойноп, жаштар кеп суроолордун жообун мечиттердеги дин кызматкерлеринен алышы мумкун. Анткени менен кеп учурда жаштар дин кызматкерлери менен суйлешууден канааттанышпайт, имам жана молдолор жогорку рухий баалуулуктарды угуттешкену менен ездеру бул идеалдарга туура келе тургандыгына ынанышпайт. Мисалы, дин кызматкерлеринин турмушту жакшыртууга тийгизген таасири канчалык деген суроого суралгандардын «ооба» - 56,8% жана «жок» - 15,7% деп жооп беришкен.

Жогорку окуу жайларында хиджаб кийуу боюнча берилген суроого суралгандардын 62,2%ы хиджаб кийууге карты эместигин, жождордо хиджаб кийуу маселеси чечилгенден кийин гана негиздеме бере тургандыктарын билдиришкен.

Жургузулген сурамжылоонун актуалдуулугун жана маанилуу экендигин эске алуу менен биздин кез карашыбызда маанилуу деп эсептелген аталган изилдеенун бир катар аспектилерине токтоло кетуу зарыл. Диндин саясатка кийлигишуусу тууралуу суроого суралгандардын 29,2 % ы «ооба», жооп берууден кыйналгандар -25,7%, карты - 43,2%ы жооп беришкен.

Мына ушунгип, 30% - диндин саясатка кийлигишуусуне каршы эмес, бул жаштардын белгилуу бир белугу динди кейгейду чечуунун реалдуу механизми деп эсептешет. Шайлоодо дин чей-ресунун екулуне добуш берууге - 39,5% макул экендиктерин билдиришкен, бул бугунку кунде жаштар бийликти диний чейренун екулуне ишенип берууге даяр экендигин билдирип турат, алардын кез карашында кудайдан корккон бийлик адилет жана элдин кызыкчылыгы учун иштейт. Ошол эле учурда элдин бир белугу колдогон бийлик екулдеру да езун динчил инсан катары кергезуп, динди жигердуу саясатташтырып, аны езунун жеке кызыкчылыгына жетуу учун колдонушу мумкун. Суралгандардын 44,2% ынын жооп берууден кыйналгандыгы аталган тармактагы боштукту, бул багытта елкедегу -идеологиялык багыттын жоктугун керсетуп турат. Бул жыйынтыктар ислам Кыргызстанда устемдук кылуучу идеология болууга кучтуу талапкер экендигин керсетуп турат.

Суралгандардын 47,7% ислам биздин республикада этникалык езгечелуктерге ылайык келиши керек дешсе, бул пикирге каршы болгондор - 22,83%ды тузду; 43,33% - биздин республикада дин таратуучу чет элдиктердин жигердуулугуне терс мамиледе экендиктерин билдиришкен [9].

Мына ушунун бардыгы азыркы шартта диний билим беруу социалдык енугуунун маанилуу курамдык белугу катары биринчи планга чыккандыгын керсетуп турат. Диний билим беруунун енукпегендугу республика учун чоочун, коркунучтуу радикалдык идеяларды, мындан тышкары диний экстремизмди таратуу, социумду радикал-даштырууга негиз тузуу менен мамлекеттин улуттук коопсуздугуна тузден туз таасирин тийгизет. Калкты диний агартуу жана билим беруу тармагындагы дин институттардын алсыздыгы мамлекеттин колдоосуна муктаж-дыкты пайда кылат. Мамлекеттин маанилуу функцияларынын бири этникалык, аймактык

диний баалуулуктарды эске алуу менен маданий баалулуктарды жана «рухий баалулуктарды» муундан муунга өткөрүп берүүгө кам көрүү болуп саналат.

Социологиялык изилдөөнү кыскача жыйынтыктоо менен бул маалыматтар социумдун адеп-ахлактык жана рухий негиздерин бекемдөөгө багытталган программаны иштеп чыгууга жана ишке ашырууга, конфликттердин алдын алууга, ар кандай конфессиянын өкүлдөрүнүн ортосундагы гармониялуу мамилени бекемдөөгө, алардын арасында өз ара сабырдуу атмосфераны жаратууга таасирин тийгизет деп болжолдоого болот.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Омурова Т.О. Основы религиоведения. Курс лекций: учеб. пособие / Т.О. Омурова. – Б., 2012. – 196с.
2. Братусь Б.С. Русская, советская, российская психология: конспективное рассмотрение. – М.: МПСИ: Флинта, 2000. – 88 с.
3. Юнг К.Г. Психология и религия. Архетип и символ / К.Г.Юнг. – М., 1991. – 304 с.
4. Дебольский Н.Г. Философские основы нравственного воспитания / Н.Г.Дебольский. – С. - Пб.: тип. В.С.Балашева, 1880. – 115с.
5. Бражникова А.Н. Отношение современной молодежи к религии / А.Н. Бражникова // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2011. - 9 (79). - С. 41-46.
6. Насритдинов Э., Эсенаманова Н. Религиозная безопасность в Кыргызской Республике. – Б., 2014. – С.64.
7. Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2014-2020 годы. Утверждена Указом Президента Кыргызской Республики от 14 ноября 2014 года № 203. – Режим доступа http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294
8. Государственная политика в религиозной сфере и основные религиозные течения в Кыргызстане: метод. пособие / З.Д.Чотаев, З.А.Турсунбеков, Э.М.Жумакунов и др. – Б., 2015. – 90с.
9. Анализ результатов социологического опроса "Молодежь и ислам", Государственная комиссия по делам религии КР, 2013.
10. Государство и религия: метод. пособие / под ред. О.А.Молдалиева. – Б., 2016. – 32с.

Рецензенты:

Омурова Т. О. – *кандидат философских наук, профессор КНУ им. Ж. Баласагына*

Джусупбеков А. К. *– доктор философских наук, профессор, НАН КР*